

БАЙДАК

Мар'яна Степанівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України

УКРАЇНКИ В ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР

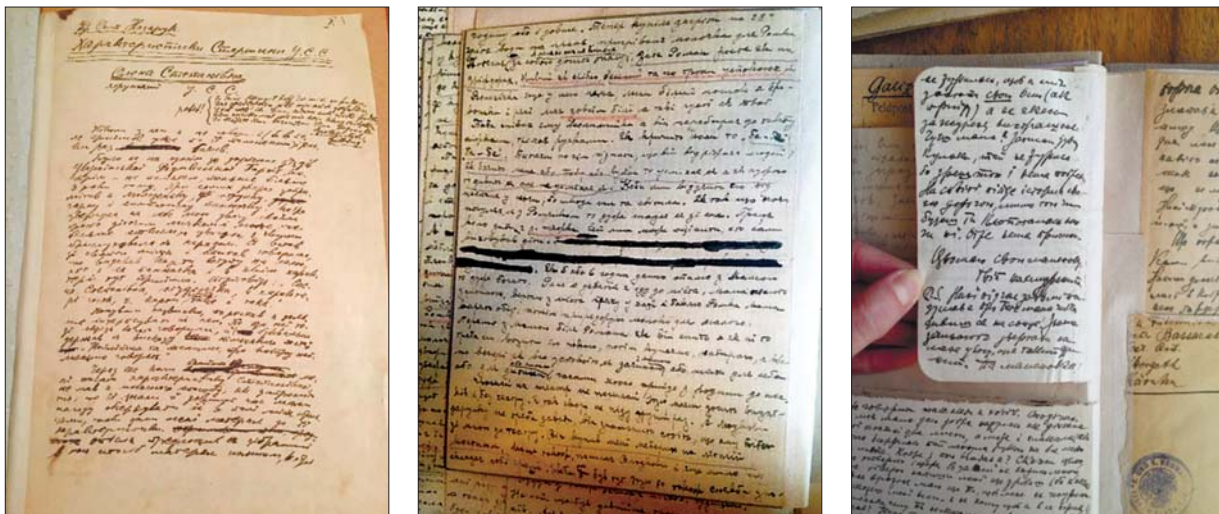
За матеріалами наукового повідомлення
на засіданні Президії НАН України
15 вересня 2021 року

На широкому джерельному матеріалі проаналізовано різноманіття ролей, образів, функцій українських жінок у збройних конфліктах, представлено ключові суспільні стереотипи, пов'язані з військовим досвідом жінок. Наголошено на потребі досліджувати воєнний досвід українського жіноцтва, який включає в себе сукупність господарських, соціальних, політичних, культурних і світоглядних обставин, що визначали умови життя жінок, їхнє ставлення до влади/держави, розуміння ними перебігу й сенсу війни, впливали на емоційний стан, змушували шукати відповіді на питання про місце і роль жінок під час війни. В основу дослідження покладено думку про те, що жінки були активними учасницями суспільних перетворень, а їхня діяльність у роки збройних конфліктів визначала можливості для розвитку жіночого питання в майбутньому.

Ключові слова: українки, світові (тотальні) війни, суспільство, жіноча історія, соціокультурні зміни.

Історія воєн зазвичай асоціюється з бойовими діями, політичними й військовими питаннями. Тривалий час науковці надавали війнам тільки чоловічих смислів. «Антропологічний поворот» та жіночі студії вивели історію жінок з маргінесу історичних досліджень. Вивчаючи історію збройних конфліктів, не можна оминати жіночий досвід. Повсякчас війни руйнували звичний спосіб життя всього суспільства, а відтак і жінок, змушували створювати нові стратегії виживання. Освоєння жінками невідомих і недоступних раніше ролей, психологічне самопочування, фізичні небезпеки, нетипові вчинки, які так чи інакше впливали на розвиток українського суспільства загалом, — це також частина широкої теми під назвою «Війна».

Кожна війна — це зіткнення політичних, економічних, територіальних, світоглядних інтересів. Такі збройні конфлікти, як Перша і Друга світові війни, мали тотальний характер. До них були залучені різні люди незалежно від віку, статі, соціально-

Приклади опрацьованих джерельних матеріалів

го походження. Якщо в Першій світовій війні брали участь 70 млн солдат, а бойові дії відбувалися на території 17 держав, то в Другій було залучено 110 млн солдат і території 40 держав [1]. Війни — це тло, на якому відбувалися соціокультурні трансформації, що мали значний вплив на майбутнє життя як окремих людей, так і суспільства загалом.

Територія України у ХХ ст. була епіцентром двох світових війн, до участі в яких українських жінок змушувала сама ситуація. Для одних це був вимушений крок, для інших — результат особистого вибору. Українкам доводилося безпосередньо на собі відчути матеріальні та людські втрати, переживати бомбардування, шукати шляхи мирного співжиття з солдатами різних армій. Вони були змушені перебороти стереотипи і захищати себе та сім'ю в умовах відсутності чоловіків. Жінки по-іншому відчували і переживали збройні конфлікти в силу своїх гендерно зумовлених соціальних ролей і статусів, психологічних та фізіологічних особливостей, звертаючи увагу на ті відчуття війни, які чоловіки зазвичай оминали. В уявленнях про війну жінки не обмежувалися такими темами, як бойові дії чи смерть. У цьому контексті метою пропонованої роботи є з'ясувати, у який спосіб формувалися місце, роль і функ-

ції українських жінок та як/чи досвід тотальних воєн впливав на їхню зміну.

Наведені нижче рефлексії основані на аналізі особових матеріалів (щоденників, спогадів, листів [2]), офіційних документів (закони, розпорядження, статистичні дані тощо), періодики та наукових праць, що описують життя жінок у роки збройних конфліктів. Ці джерела дозволяють відтворити становище та почуття людей, які були учасниками мілітарних чи позамілітарних дій, а їхнє зіставлення і порівняння дає змогу реконструювати вплив війни на особистісному та суспільних рівнях.

Військова та громадська діячка Олена Степанів [3] у своїх спогадах «Напередодні великих подій. Власні переживання і думки 1912—1914» описала діяльність жінок у роки Першої світової війни так: «Ми не були вповні свідомі цього, яку властиво роботу повинні робити жінки в часі війни, ми над тим не застановлялися, сього не обговорювали, ані не ставили собі ясного пляну — чим має бути жінка в часі війни. Фронтівиком різних родів зброї? Піхотинцем, кіннотчиком, гарматчиком, телефоністом, розвідчиком, сапером, піоніром, санітаром чи сестрою-жалібницею? Чи, може, має зайняти місця в запіллі — в магазинах, інтендантурах, лічницях? Чи, може, має зайняти опустілі

Дитячий малюнок, переданий солдатам у зону АТО/ООС

по фронтовиках місця в цивільних урядах, фабриках? А може, має бути всюди — відповідно до здібностей, доброї волі і охоти? [...] Де мало бути те наше місце, що нам належить і відповідає, ми ані не доказали цього, ані не вияснили, яка праця найбільше відповідає жінці в часі війни — відповідно до її знання, заняття, літ і фізичних сил. Цю справу вияснить і розв'яже з часом само життя» [4].

Подальші дискусії про функції та обов'язки жінок у Другій світовій війні [5] та сучасній російсько-українській війні на сході України досі не дали чіткої відповіді на питання Степанів про те, ким має бути жінка на війні. Імовірно, однозначної відповіді їй не буде: завжди хтось казатиме, що жінки мають бути лише в тилу, а інший буде відстоювати право жінок воювати на фронті.

Жіночі ролі, які реалізовувалися протягом різних збройних конфліктів, можна поділити на кілька груп. Першу становлять ролі, які жінки виконували стосовно чоловіків-солдатів, котрі захищають батьківщину. З одного боку, вони впливають з емоційно-формальних зв'язків — матері, нареченої, дружини, дочки, сестри, коханої, а з іншого — пов'язані з суспільними очікуваннями щодо функцій жінок. Найчастіше жінки виконували ці ролі як опікунки, медсестри, виховательки, утішительки. Другу групу ролей становлять ті, які жінки виконували стосовно держави. До них

належали працюючі жінки (незалежно від роду діяльності), громадські активістки (які впливали на суспільну думку і мали бути авторитетами для інших), а також воячки. Саме ці ролі вписували жінок у господарчо-суспільну систему в усіх збройних конфліктах. Поза цією системою залишилися ролі, які жінки виконували стосовно самих себе, забезпечуючи свої фізіологічні та психологічні потреби.

Відповідно до цих ролей жінки виконували певні функції, яких би, ймовірно, не існувало поза контекстом війни. Прикметною рисою збройних конфліктів є те, що емоційно-формальні функції здебільшого переплітаються з суспільними. Жінки їх виконували одночасно відповідно до очікувань чоловіків, суспільства та держави. До реальних обов'язків належало забезпечення усіх матеріальних потреб військового і цивільного населення — в одязі, продуктах харчування, медичній допомозі. Жінки замінили чоловіків на пошті, залізницях, лікарнях, заводах, працювали розвідницями, фабрикували документи, писали листи членам родин солдатів, які були на фронті. Також вели листування з незнайомими солдатами, висилали їм святкові подарунки, запевняючи таким чином у вдячності за військові зусилля, які ті здійснювали для спокійного життя в тилу. Подібні функції зараз виконують листи (малюнки), які надсилають діти солдатам у зону АТО/ООС.

Отже, жінки виконували емоційно-формальну функцію опікунок як матері, дочки і т. д., реалізуючи одночасно обов'язки опікунки й утішительки, які на жінок накладало суспільство. У відповідь жінки отримували від солдатів листи зі словами вдячності за їхню турботу, опіку та допомогу, що підтверджувало значущість діяльності жінок.

Нерідко жінки поєднували родинні та ідеологічні функції. Як наречені, дружини чи матері вони мали вірно очікувати на повернення чоловіків з фронту. Існувало переконання, що чоловіки наражали своє життя на небезпеку для того, щоб захистити не лише батьківщину, а й своїх рідних (дітей, дружин, батьків). За це від жінок очікували вдячності та вірності. Інший образ був пов'язаний з вдовами.

Громадськість очікувала від них вірного оплакування загиблих чоловік, часто з осудом ставлячись до жінок, які виходили заміж удруге. У контексті війни це означало зраду героя і цілого народу. Варто зазначити, що дотримання функції «очікування» мало як індивідуальний, так і колективний характер. Самі жінки дотримувалися її, бо залишалися самотніми через диспропорції між статями, втім, це сприймалося як збереження вірності героям, що їх захищали.

До функцій жінок належали й ті, що мали добротину і національно-патріотичну спрямованість. Організація допомогових товариств, опіка над сиротами, вдовами, пораненими, старими людьми, робота в українських професійних, медичних, освітніх організаціях на будь-яких посадах, проведення заходів, присвячених відомим постатям української історії (а відповідно, виховання і піднесення патріотичного духу), участь в ОУН та УПА, волонтерська, військова чи інша робота в зоні АТО/ООС — це доказ вірності народу та державі. Жіночий досвід у роки Першої та Другої світових воєн мав ту особливість, що завдяки такій роботі жінки чинили спротив ворогу і робили внесок у здобуття незалежної держави, у сучасній війні жінки відстоюють цю незалежність. Праця для народу і держави продовжувалася і в повоєнний час. Вона виражалася здебільшого у фізичній опіці над постраждалими героями війни. Це був патріотичний обов'язок та подальша служба для вітчизни, яких очікували від жінок. Зараз на жінок покладають очікування і щодо надання психоемоційної підтримки військовим.

Поза цим у сучасній українській історіографії і публічному просторі майже не обговорюється, як військова реальність впливає на психіку та емоції самих жінок. Залишається відкритим питання, як жінки справлялися та справляються з втратою близьких людей (чоловіків чи дітей), насильством, перебуванням під обстрілами в тилу чи на передовій, співжиттям з ворогами (в роки тотальних воєн жінки часто були змушені мешкати поряд із солдатами ворожих армій, що квартирували в їхніх оселях).

Лист-подяка Українському Жіноцтву [6].

«На дворі була зима, місячна ніч.

Було так тихо, небо повне зір, не чути ні одного стрілу. Так гарно і любо... Був Святий Вечер... Ми сідаємо до спільної вечері в сотенній казармі. Було так тужно, так сумно, що ми святкуємо сей вечір далеко від рідні, а наш гурт остав сам лише у полі серед чужих. Спомини колишніх свят проведених серед рідні і спомини свят проведених у полі разом з цілим товариством сповняли душу тугою...

— Любистки прийшли!

І в той момент настрої змінився, усі зраділи, товариство загуло. Яка втіха, яка радість, що нас не забули... Сердечна подяка Вам, що пам'ятали про нас, що так любо дали нам се відчуті що ми не самітні.

Щирий привіт Вам Українки
від піонірської сотні січового Війська у полі.»

Найбільш обговорюваною темою зараз є безпосередня участь жінок у бойових діях на фронті зі зброєю в руках. Від Першої світової війни і до сьогодні військовички найчастіше зіштовхувалися з нерозумінням своїх намірів з боку родини і громади. Їм доводилося переборювати внутрішні сумніви й долати зовнішній тиск: відповідати на очікування рідних, товаришів, громади. Неодноразово підтримка військової активності жінок була зумовлена бажанням «присоромити» чоловіків і спонукати їх до більшої жертвовності [7]. У чолові-

Обкладинка монографії «Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни», в якій реконструйовано різноманіття повсякденних практик жінок Галичини в період від 1914 до 1921 р.

ків активність жінок поза домом, а особливо на фронті, викликала побоювання, що після війни вони не захочуть повернутися до ролей мирного часу. Деякою мірою такі побоювання (зважаючи на розвиток жіночого руху в міжвоєнній періоді) справджувалися.

У цьому контексті буде корисно простежити динаміку зміни кількості жінок у війську:

- Перша світова війна: УСС — 37 жінок;
- Друга світова війна: ЧА — від 800 тис. до 1 млн; УПА — цифри невідомі;
- російсько-українська війна на сході України: ЗСУ [8] — 57 тис. жінок-військовослужбовців, з них 3,5 тис. — старші офіцери, 109 — на керівних посадах; статус учасника бойових дій за участь в АТО/ООС надано 9916 жінкам.

Попри помітне зростання кількості жінок у війську, питання доцільності жіночої присутності на війні складно вирішити однозначно. Неминуче будуть як прихильники, так і противники цього. Тому дискусію варто перевести в іншу площину — що служба у війську дала конкретно окремім жінці та суспільству загалом? Українки впродовж двох світових воєн стикалися з багатьма викликами, пов'язаними

з традиціями, вихованням та оточенням, стереотипами, проблемами та шляхами їх вирішення. Збройна діяльність українських жінок здебільшого не була популярною, не підтримувалася традиційним патріархальним середовищем. Українки впливали на суспільні процеси або індивідуально, або через роботу в громадських, культурних, освітніх, благодійних товариствах. Увесь час і навіть частково сьогодні українських жінок закликали утримуватися від військової кар'єри, залишаючи їх відповідати за сімейні та господарські справи. Значна частина українок досі залишається поза військовим дискурсом, обґрунтовуючи це тим, що війна — не жіноча справа. Утім, саме завдяки активній громадській позиції під час минулих воєн сьогодні жінки мають право обирати і бути обраними до органів влади, можуть відстоювати свої права в суді, мають право на освіту, власність, рівну оплату праці, відпустку. Сьогодні жінки можуть вільно пересуватися по вулиці, користуватися громадським чи приватним транспортом, носити комфортний і зручний одяг, виходити з дому без супроводу чоловіка, організувати довільно побут та відпочинок тощо. Також завдяки попередньому досвіду українок у світових війнах сучасні жінки мають право обирати способи долучення до сучасної війни на сході України — як військовички, волонтерки тощо.

Таким чином, збройні конфлікти вивели жінок з домашньої сфери в суспільну. Поява в громадському просторі відкрила нові можливості — жінки почали отримувати освіту (від професійних курсів до навчання в університетах). Освіта дала можливість заявляти про свої виборчі права, обирати і бути обраними. Досвід жінок у збройних конфліктах сформував етос відповідальності за свою націю, а також емансипував жінок [9], пришвидшивши їх розвиток у періоді між війнами.

Зазвичай війну історики описують як низку впорядкованих у часі епізодів, вивчають військово-політичні й військово-економічні аспекти, дотримуються подієвого підходу. Історіографічна і методологічна спадщина свідчить про обережне ставлення до проблематики

мікроісторії, соціальної історії, морально-психологічних аспектів. Однак людський вимір війни відкриває нові можливості для реконструкції воєнних подій. Наприклад, через жіноче воєнне повсякдення можна продемонструвати економічні, культурні, національні, релігійні, світоглядні, приватні аспекти. Ця історія «від малого до великого» через індивідуальні історії також дає змогу враховувати емоції та почуття, які є надважливим елементом у вивченні будь-якого збройного конфлікту, дозволяє говорити про індивідуальність і унікальність життєвих стратегій та моделей поведінки, а також сприяє розумінню правил, за якими жило/живе, розвивалося/розвивається українське суспільство.

Щоб описати історію воєн ХХ і ХХІ ст. усебічно, найкраще вдається до родинних історій, оскільки практично кожен українець так чи інакше з ними пов'язаний (родинні історії зберігають пам'ять про дві світові війни, Афганську і сучасну російсько-українську війну).

Нині жіноча історія та військова історія є актуальними і перспективними напрямками досліджень. Пізнавальні завдання, пов'язані із сучасним розумінням ролі жінки під час війни, доволі широкі: від реконструкції побутового життя під час війни звичайної жінки (не тільки громадської діячки) до аналізу зумовлених війною переживань і емоцій. Історія «жіночої воєнної повсякденності» цікавиться не лише багаторазовими повторюваними діями, а й особливостями спостережень, досвіду, способу життя. Дослідження повсякденності жінок у війні дає уявлення про світ суспільства, його матеріальну культуру, харчування, житло, повсякденну поведінку, мислення, світосприйняття. Така історія зосереджується на окремих спільнотах, селах, родинях, біографіях, у її центрі постають пересічні люди, чоловіки і жінки, їх зіткнення з війною. Вивчення

повсякденності допомагає виявити не лише об'єктивну сферу існування людини, а й сферу її суб'єктивності, змалювати картину того, як детерміновані укладом повсякденності вчинки жінок впливають на хід історії. Комплексне дослідження війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірі, створює передумови для виявлення й характеристики всієї палітри людських реакцій, переживань, мотиваційних імпульсів, а також моделей поведінки і життєвих практик в умовах, що суттєво відрізняються від мирного часу.

Зараз до друку готується монографія «Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни», у якій реконструйовано різноманіття повсякденних практик жінок Галичини в період від 1914 р., коли розпочалася Перша світова війна, до 1921 р., коли було укладено Ризький мирний договір, який, по суті, завершив для українців період війни і пов'язаних з нею змагань за національну державність і після якого останні вояки змогли повернутися до рідних домівок з фронту, полону, таборів для інтернованих осіб. У книзі розкрито особливості військової та громадської діяльності жінок, їхнє місце в родині та суспільстві; світоглядні уявлення жінок під час війни, зокрема ставлення до життя і смерті, патріотизму й обов'язку, часу та простору; значення Дому в жіночій самоідентифікації; моделі сімейних відносин у ситуації роздільного життя; формування образів жінок і жіночого повсякдення в тогочасній художній літературі, народній творчості, мистецьких творах і фотографіях. У монографії наголошується, що для жінок не було універсального способу перетримати війну, вони дуже по-різному проживали і переживали її, і водночас підкреслюється, що жінки були активним дійовим чинником суспільних процесів.

REFERENCES

[СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ]

1. Matusak P. Nowe elementy, jakie wniosła II wojna światowa do definicji woiny. In: Olejnik K. (ed.) *Wojna jako przedmiot badań historycznych*. Toruń, 2006. P. 49–50. [in Polish].
2. Baidak M. Roziednani viinoiu: transformatsiia simeinykh vidnosyn u roky Velykoi viiny. Vidkryta lektsiia. <https://www.youtube.com/watch?v=VELaQy9WoV8> (in Ukrainian).
[Байдак М. Роз'єднані війною: трансформація сімейних відносин у роки Великої війни. Відкрита лекція.]
3. Baidak M. Olena Stepaniv: odna z pershykh ukrainskykh voiachok. *Gender v detalyakh*. 30 March 2021. (in Ukrainian). <https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/zhinky-yaki-toruyit-novi-shliachy/olena-stepaniv.html>
[Байдак М. Олена Степанів: одна з перших українських воячок. *Гендер в деталях*. 30 березня 2021.]
4. Stepaniv O. «Naperedodni velykykh podii. Vlasni Perezhyvannia i dumky 1912–1914». In: Svarnyk H., Feloniuk A. (eds) *Olena Stepaniv – Roman Dashkevych. Spohady i narysy*. Lviv, 2009. P. 47. (in Ukrainian).
[Степанів О. «Напередодні великих подій. Власні переживання і думки 1912–1914». У кн.: *Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси*. Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів: Піраміда, 2009. С. 47.]
5. Hrinchenko H., Kobchenko K., Kis O. (eds) *Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viini: Henderna spetsyfyka dosvidu v chasy ekstremalnoho nasylstva*. Kyiv: Art-knyha, 2015. (in Ukrainian).
[Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. статей. За наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ: Арт-книга, 2015.]
6. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv. F. 353. Op. 1. Spr. 220. (in Ukrainian).
[Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 353. Оп. 1. Спр. 220 (Чисті поштові картки «Українські січові стрільці».)]
7. Baidak M. Escape and return: Ukrainian women in the ranks of the Ukrainian Sich Rifleman. *Narodoznavchi Zoshyty*. 2016. (6): 1286–1293. (in Ukrainian).
[Байдак М. Втеча та повернення: українки в лавах Січових Стрільців. *Народознавчі зошити*. 2016. № 6. С. 1286–1293.]
8. Zhinky v Zbroinykh sylakh Ukrainy. Wikipedia. (in Ukrainian).
[Жінки в Збройних силах України. Вікіпедія.]
9. Baidak M. Public Activism as a Way of Woman's Emancipation during the World War I (on the Example of Ukrainian Women in Galicia). *Almanac of Ukrainian Studies*. 2015. 18: 119–123. (in Ukrainian).
[Байдак М. Громадська діяльність як спосіб емансипації жінки в роки Першої світової війни (на прикладі українко Галичини). *Українознавчий альманах*. 2015. Вип. 18. С. 119–123.]

Mariana S. Baidak

Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5798-750X>

UKRAINIAN WOMEN IN ARMED CONFLICTS: A SOCIOCULTURAL DIMENSION

According to the scientific report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine, September 15, 2021

The diversity of roles, images, and functions of Ukrainian women who have taken part in armed conflicts was analyzed on a wide range of sources, key social stereotypes about these responsibilities are presented. Emphasis is placed on the need to study the women's experience of various wars, which includes a set of economic, social, political, cultural and ideological circumstances that determined the living conditions of women, their attitude to power / state, their understanding of the course and meaning of war, influenced their emotional condition and forced to seek answers to questions about the place and role of women during the war. The work is based on the idea that women were active players in social change, and their activities during the years of armed conflict determined the possibilities for the development of women's positions in the future.

Keywords: Ukrainian women, total wars, society, women's history, socio-cultural changes.